

TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE SÖZLÜKÇÜLÜK TEKNİĞİ AÇISINDAN TEMATİK SÖZLÜKLER

*Hüseyin Kahraman MUTLU**

ÖZET

Tematik sözlükler, belirli bir konu veya temayla ilgili kelimelerin, madde başı ve alt madde başı şeklinde düzenlenerek tanımlanmasıyla meydana gelmektedir. Hazırlanış metodu açısından henüz bütün çevrelerce kabul edilmiş bir taslağının olmaması, tematik sözlük çalışmaları sırasında karşılaşılan güçlüklerdendir. Dillerin alfabetik sıraya göre hazırlanmış sözlüklerindeki metot veya yöntem birliği, tematik sözlüklerde görülmemektedir.

Dilimizde tematik sözlükler alanındaki çalışmaların sayısı oldukça azdır. Biz araştırmalarımız sırasında Türkiye Türkçesiyle ilgili müstakil bir tematik sözlük çalışmasına ulaşamadık. Rusça, Almanca ve İngilizce gibi bazı dillerde yoğun olarak görülen bu çalışmalara Türkiye Türkçesinde de ağırlık verilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Kelimeler, sözlük, tematik, Türkçe.

IN TURKISH EDUCATION THEMATIC DICTIONARIES FROM DICTIONARY TECHNICS POINT OF VIEW

ABSTRACT

Thematic Dictionaries consist of words related to a subject or thema, arranging them in entry and sub-entry fasion and defining in this way. That there doesn't exist their widely accepted draft from preparation method point is among problems encountered in thematic

*Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Görevlisi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

dictionary studies. Sameness of methods in languages' words arranged in alphabetical order are not being seen in the thematic words.

In our language number of study on thematic words is rather few. During our research we haven't reached any thematic dictionary study as distinct with respect to Turkish. Studies frequently encountered in some languages such as Russian, German and English should be conducted also in Turkish.

Key Words: Words, dictionary, thematic, Turkish.

I. Giriş

Sözlük türleri arasında hazırlanış bakımından tam bir metot birliğinin görülmediği tematik sözlükler, belirli bir konu veya temayla ilgili kelimelerin madde başı ve alt madde başı şeklinde düzenlenerek tanımlanmasıyla meydana getirilmektedir. Türkçe sözlük çalışmaları açısından henüz yeterince üzerinde durulmamış bu sahada özellikle temel konular veya konu başlıklarının tespitinde görülen farklılıklar, bu çalışma alanını güçleştiren sebeplerdendir. Alfabe sırasına göre hazırlanan dil sözlüklerinde görülen metot birliği temaya veya konuya dayalı sözlüklerde görülmemektedir.

Türkçe eğitimi ve öğretimi alanında, özellikle yazılı ve sözlü anlatım çalışmaları sırasında faydalı olacağını düşündüğümüz tematik sözlükler, Türkiye Türkçesi içerisinde üzerinde durulması gereken konulardandır. İlk ve ortaöğretim düzeyinde hazırlanmış sözlüklerle ilgili olarak daha önce Yusuf Çotuksöken tarafından bir çalışma yapılmıştır (Çotuksöken, 1999:61-65).

Çalışmamızda öncelikle bu konuyla ilgili sözlük, tema, tematik ve tematik sözlük kavramları ele alınarak bu alandaki sorunlar üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Çalışmamız, daha sonra Türk dili sahasıyla ilgili tematik sözlük çalışmaları ve sonuç bölümüyle bitirilecektir.

II. Tematik Sözlük Kavramı

Sözlük, “Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime veya deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser” olarak tanımlanır (TDK, 2005:1856). Jakob Grimm sözlük kelimesini, “Bir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

dilin sözcüklerinin abecesel dizelgesi” olarak açıklarken, Doğan Aksan, “Eğer özel bir takım sözcükleri, uzmanlık alanlarıyla ilgili özel türlerini bir yana bırakacak olursak...Bir dilin (ya da birden çok dilin) söz varlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimlerini temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözcük varlığı kitabı” olarak tanımlamaktadır (Aksan, 1990:77). Bu tanımları çoğaltmamız mümkündür.

Yukarıdaki sözlük tanımlarından ilk ikisinde “alfabe sırası” veya “abecesel dizelge” ifadelerine yer verilirken üçüncüsünde herhangi bir sıralamadan söz edilmez. Sözlük hazırlarken kelime veya kavramların sıralanma şeklinin alfabeyle veya başka bir kritere göre mi olacağı, hazırlanacak sözlüğün türüne bağlıdır.¹ Söz gelimi, bir dildeki tüm söz varlığının ele alındığı sözlük çalışmaları, genellikle alfabetik sıraya göre yapılmaktadır.

Alfabe sırasının temel alınmayabildiği kavram sözlüklerinden Alman dilci Franz Dornseilf’a ait *Kavram Gruplarına Göre Alman Sözcük Varlığı* adlı eserde, Almanca’nın tüm söz varlığı 20 genel bölümde incelenmiştir. Türkiye’de Recai Cin’in *Kavramlar Dizini I-II* ve Tomris Tunç’a ait *Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini I-II-III* adlı çalışmalar bu alandaki eserlerdendir (Aksan, 1990:80).

Gerek Recai Cin, gerekse Tomris Tunç’a ait çalışmalarda madde başı kelimelerin sıralanırken alfabe sırasına uyulması her iki çalışmanın da “dizin” tarzında yapılmasıyla ilgili olmalıdır. Bu çalışmalarda madde başı kelimelerin alfabetik sıraya göre düzenlenmesine rağmen alt madde başları veya gönderme kelimelerin dizilmesinde alfabe sırasına yer verilmemiştir.

Bizim buradaki asıl konumuz “Tematik Sözlükler” olduğu için öncelikle “tematik” kelimesi üzerinde biraz durmak istiyoruz. Tematik, Fransızca (thématique)’dan dilimize giren ve “*Bir tema etrafında oluşan*” anlamında bir kelimedir (TDK, 2005:1946).

Bu kelimeyle alakalı Yunanca’dan dilimize giren “tema” ise, “*Asıl konu; öğretici, edebî eserde işlenen konu, düşünce, görüş*” olarak tanımlanmaktadır² (TDK, 2005:1945). Gerek tema, gerekse

¹ Aksan, sözlük türlerini alfabe sırasının temel alınıp alınmamış olmasına göre ikiye ayırır. Bunlardan birincisi abecesel sözlükler, ikincisi kavram (ya da kavram alanı) sözlükleridir (Aksan, 1990:77).

² “Tema” kelimesiyle “konu” kelimesi sözlüklerde farklı biçimlerde tanımlandığından, iki kelimenin anlam yönünden tam olarak örtüşmediği görülür. Konu, Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğü’nde “*Konuşmada, yazıda, eserde ele*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

tematik kelimelerindeki ortak yön, her ikisinin de belirli bir konu dayalı olmasıdır.

Buna göre tematik sözlükler belirli bir konu veya tema etrafında hazırlanmış sözlüklerdir. Tematik sözlüklerde öncelikle temel veya ana konular (başlıklar) belirlenmeli ve o konularla ilgili kelimeler, madde başı ve alt madde başı olarak altta sıralanmalıdır. Tematik sözlüklerde ana bölüm başlıkları altına alt bölüm başlıkları da gelebilmektedir. Hayriye M. Süleymanova tarafından hazırlanan *Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük* adlı çalışmada, ana bölüm başlıkları yanında, ana bölümlerle ilgili alt bölüm başlıkları da yer almıştır.

Bu tür çalışmalarda esas konu ile ilgili alt madde başlarının da normal madde başlarıyla birlikte - dizinden farklı olması yönüyle - tanımlarının verilmesi gereklidir.

Tematik sözlüklerin hazırlanma aşamasında karşılaşılabilecek sorunların başında madde başı (konu) veya bölüm adlarının tespiti gelmektedir. Yani biz bugün Türkçenin tematik sözlüğünü hangi ana konu başlıklarına göre hazırlayabiliriz ? sorusudur. Aslında bu mesele sadece Türkçenin değil, tematik sözlüğü hazırlanacak bütün dillerle ilgilidir. Alfabe sırasına göre hazırlanan dil sözlüklerinde görülen metot birliğine tematik sözlük çalışmalarında da ihtiyaç vardır.³

Diğer bir husus da tematik sözlükteki kelimelerin karşılıkları veya açıklamaları yazılırken geniş bir kaynak taraması yapılarak mümkün olduğunca geniş ve farklı kaynaklardan

alınan düşünce, olay veya durum, mevzu; üzerinde konuşulan şey, bahis” olarak açıklanmaktadır (TDK, 2005:1211).

Tema ise “ Bir eserde görünen veya mevcut konu içerisinde işlenen ana görüş, ana fikir veya yönelim” olarak tanımlanmakta ve Türkçe “izlek” kelimesiyle karşılanmaktadır (Püsküllüoğlu, 2003:1310).

³ Tematik sözlüklerdeki genel bölümlerle ilgili hazırlanmış olduğumuz taslak plan aşağıda gösterilmiştir. Aşağıdaki örnek plan, “THÉMA Larousse, Tematik Ansiklopedi” adlı ansiklopedik eserden hareketle hazırlanmıştır.

Toplum	: Tarih - Sanat Tarihi, İktisat, Ticaret, Tarım, Sosyoloji.
Bilim ve Teknoloji	: Matematik, Fizik, Kimya, Tıp, Biyoloji...
Evren	: Dünya, Coğrafya , Uzay...
Dinler ve İnançlar	: Dinler, mezhepler ve din terminolojisi...
Sanat	: Sinema, Arkeoloji, Resim, Heykel, Mimarî...
Dil ve Edebiyat	: Dünya dilleri, edebiyatlar, gramer...
Soyut terimler	: Duygular, düşünceler, değerler, erdemler, kusurlar...
Eşya	: Giyim, süs, takı, mobilya, kap kakac...

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

faidalanılması konusudur. Sınırlı sayıdaki kaynaktan yapılan açıklamalar hazırlanan eseri daraltabilmektedir.

III. Türk Diliyle İlgili Tematik Sözlük Çalışmaları

Türk diliyle ilgili tematik sözlük çalışmalarından ilki, Eski Anadolu Türkçesinin erken dönemlerine ait bir eser olan *Bahşayış Lügati*'dir. Fikret Turan bu eserle ilgili olarak *Eski Oğuzca Satırarası Tematik Sözlük, Bahşayış Lügati, Dilbilim İncelemesi, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım* adlı bir çalışma yapmıştır. Fikret Turan'ın bu çalışması, Bahşayış Lügati üzerine bir dil incelemesidir.

Lügatin, 10. asrın başlarında telif edilen Arapça-Farsça tematik bir sözlüğün satırarası Türkçe tercümesi olup, 14. asırda istinsah edildiği belirtilmektedir. Eserde önce Arapça kelimeler yazıldıktan sonra herhangi bir işaret konmadan Farsça karşılıkları verilmiş, daha sonra tek veya üç nokta konarak başka bir Arapça kelimeye geçilmiştir. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılan satırarası tercüme, Arapça ve Farsça ifadelerin altındadır. Türkçe tercüme, Farsça karşılıklara dayalı olarak yazılmıştır. Eser oniki bölüm olup her bölüm kendi arasında fasıllara ayrılmış ve her fasılda bir alt konuya yer verilmiştir⁴ (Turan, 2001:17).

Türkçe ile ilgili tematik sözlük çalışmalardan diğeri, Hayriye Memova Süleymanova tarafından hazırlanan *Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük* adlı çalışmadır. Süleymanova'nın tematik sözlüğünde madde başları, alfabetik olarak değil, esas alınan konulara göre dizilmiştir.⁵ Kitabın sonunda Bulgarca ve Türkçe'de paralel deyimlerle ilgili 44 sayfalık bir bölüm de yer almaktadır (Acaroğlu, 1982:123).

⁴ Aşağıda Bahşayış Lügati'nden bir fasıl örneğine yer verilmiştir.

4a.

1. FASL, kulak, kulaguñ işitmekliği,
2. kulaguñ delügi, çirki, kulaguñ ağırlığı,
3. ağır kulaklu, sagır, gey sagır, FASL, alın,
4. alnuñ ön yanı (Turan, 2001:59).

⁵ Süleymanova'nın sözlüğünden alınan örnek bölüm aşağıda gösterilmiştir.

ЧОВЕКО ОБЩЕСТВО	İNSAN TOPLUMU
ЕКОНОМИЧЕСКИ ОСТРОЙ	EKONOMİK DÜZEN
ПЪРВОБИТНО-ОБЩИНЕН СТРОЙ	İLKEL TOPLUM DÜZENİ
Първобитно-Общинен	İlkel Toplum, içtimaî cemiyet
Род	sülale, uruk
Племя	kabile, oymak, aşiret, boy
Каменен Век	taş devri
Бронзов Век	tunç devri
Железен Век	demir devri (Süleymanova, 1980:7).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

Çalışmamızın başında bahsettiğimiz *Kavramlar Dizini I-II* adlı iki ciltlik eser, Recai Cin'e aittir. Cin'in eserinde madde başı kelimeler, kalın büyük harflerle alfabe sırasına göre dizilmiştir. Madde başı kelimenin altında bu kelimeyle ilgili alt madde başları sıralanmıştır.⁶ Eserde kelime kadrosunun oldukça geniş tutulduğu ve dilimizde kullanılmakta olan bütün kelimelerin yer aldığı belirtilmektedir (Cin, 1971:5).

Tomris Tunç'un *Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini I-II-III* adlı üç ciltlik sözlük çalışması, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan 12 ciltlik *Derleme Sözlüğü*ndeki kelimelerin kavramsal dizinidir. Bu eserde de madde başı kelimeler, yine kalın büyük harflerle alfabe sırasına göre dizilmiştir.⁷

Tematik sözlüklerle ilgili diğer bir çalışma Prof. Dr. Mustafa Öner, Yasin Kaya ve Murat Özşahin tarafından hazırlanan *Lehçe-i Tatarî'nin Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme* başlıklı bildiridir. Bu çalışmada, Kayyum Nasırî'nin *Lehçe-i Tatarî*⁸ adlı sözlüğündeki 7043 kelime, genel ve konularına olmak üzere 2 bölümde incelenmiştir.

Genel söz varlığı kapsamında alt bölümler, kelimeler ve bu kelimelerin sayıları şu şekilde gösterilmiştir:

- a. Toplam söz varlığı: 7043,
- b. Alıntılar: 1601 (Arapça: 1089, Farsça: 488, Rusça: 21)

⁶ Kavramlar Dizini I-II adlı eserdeki madde başı kelime ve sıralanma şekliyle ilgili örneği aşağıda gösterilmiştir

ACAYİP kar: olağan

acayip

garip

yabansı

şaşılacak

tuhaf

acip

alelacayip (Cin, 1971:9).

⁷ “ Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini I-II-III” adlı eserden alınan örnekler aşağıda gösterilmektedir.

AĞLAMA

ağlama ağat (I), ağıt (I)-1, ağıt (I)-2, ağut, avut (I), avud (I)...bk. 1) acıma: a) acınma, dövünme, yanma, yazıklanma, yerinme b) alma, basma, bürüme...

ağlama (anası ~) > ağlatılma...

ağlama (bebek, çocuk ~ sı) dırlam-1...

ağlama (gelin kızı, arkasından överek ~) ağıt...

~ **biçimi** (bağırarak, sesli, yüksek sesle ~) bangır bangır... (Tunç, 1995: 682, 687)

⁸ Bu sözlüğün çevirisi, 1935 yılında Abdullah Taymas tarafından hazırlanmış fakat basılmamıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

c. Fiiller: 2496 (-mAk ekli: 2460, -(U)v ekli: 36)

ç. İsimler : 4547 (Özel Adlar: 25, Kavram adları: 52, Sayılar: 106, Sıfatlar: 552, Renkler: 39, Soru sözleri: 23, Zamirler: 4, Edatlar-Bağlaçlar: 93)

Konularına göre söz varlığı kapsamındaki alt bölümler, kelimeler ve sayıları da;

a. Evren, zaman: 95

b. Dünya, gökyüzü, hava olayları: 145

c. Maden ve Minareler: 84

ç. Bitkiler: 361

d. Hayvanlar: 219

şeklinde, toplam 32 maddede toplanmıştır.⁹

Yine bu konuda Murat Özşahin tarafından “Başkirt Türkçesinin Söz Varlığı, Tematik İnceleme” adlı doktora tezi hazırlanmaktadır.

Belirli bir konu, meslek, sanat veya uzmanlık alanındaki bütün terimlerin bir araya getirildiği terim sözlükleri de belirli bir konuya dayalı olması yönüyle tematik sözlüklerle benzerlik gösterir. Daha çok eğitim veya bilimsel çalışmalar sırasında kullanılan bu sözlüklerde, sadece terim niteliği taşıyan öğelere ve bunların başka dillerdeki karşılıklarına da yer verilmektedir¹⁰ (Aksan, 1990:83).

⁹ Konularına göre söz varlığı başlığında, “Evren ve Zaman” konulu kelimelerin sıralanışıyla ilgili örnek aşağıda gösterilmektedir.

<i>ahşem</i>	<i>biçin yıl</i>
<i>atna</i>	<i>ceygi</i>
<i>atnakün</i>	<i>çak</i>
<i>ay</i>	<i>çarşembe</i> (Öner, Kaya, Özşahin, 2005:5).

¹⁰ Terim sözlüklerine örnek teşkil etmesi bakımından Zeynep Korkmaz’ın “Gramer Terimleri Sözlüğü” adlı eserinden bir bölüm aşağıda gösterilmiştir.

sözlük (*Alm. Wörterbuch; Fr. Dictionnaire; İng. Dictionary; Osm. Lügat*)
Bir dildeki kelimeleri esas alarak, onların temel anlamlarını, kazandıkları yan anlamlar ile başka kelimelerle kurdukları ifadelerdeki anlam inceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini gösteren ve o dilin bütün söz varlığını içine alan kitap. Ancak kavram alanlarına ve çeşitli konulara göre düzenlenen sözcük türleri de vardır: Türkçe Sözlük, Osmanlıcadan Türkçeye Sözlük, Deyimler Sözlüğü, Mecazlar Sözlüğü, Köken Bilgisi Sözlüğü vb.

sözlük anlamı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/4 Summer 2009*

Türkçeye ilgili olarak bu sahada birçok terim sözlükleri mevcuttur. Bunlardan birkaçı, Gramer Terimleri Sözlüğü, Biyoloji Terimleri Sözlüğü, Zooloji Terimleri Sözlüğü, Tarih Terimleri Sözlüğü, Ekonomi Sözlüğü gibi eserlerdir.

IV. Sonuç

Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi tematik sözlükler konusunda Türkçe veya başka bir dil olsun, bütün çevrelerce kabul edilmiş ortak konu ve metotların belirlenmesi gerekmektedir. Bir dilin söz varlığının farklı tematik sözlüklerde, farklı madde veya konu başlıklarında yer alması, bu sözlüklerin kullanılabilirliği noktasında sıkıntılara yol açabilmektedir.

İkincisi, çalışmamız sırasında Türkiye Türkçesinin yazı diline ait geniş kapsamlı müstakil bir tematik sözlük çalışmasına ulaşamamıştır. Bu nedenle Türkiye Türkçesine ait geniş kapsamlı bir tematik sözlük hazırlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ACAROĞLU, Türker, **Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük**, Türk Dili, Cilt: XLV, Sayı:367-372, Ankara 1982.
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 3**, TDK Yayınları, Ankara 1990.
- CİN, Recai, **Kavramlar Dizini**, 2 Cilt, TDK Yayınları, Ankara 1971.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, , **Okul Sözlükleri Üzerine**, Kebikeç (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi), Sayı: 7-8, Ankara 1999.
- KORKMAZ, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- ÖNER, M., KAYA, M. Y., ÖZŞAHİN, M., **Lehçe-i Tatarî'nin Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme**, Altınorda ve Varisleri II. Uluslar arası Konferansı (22-24 Nisan), Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul 2005.

*Bir kelimenin herkes tarafından bilinen, sözlüklerin yansıttığı ilk ve asıl anlam bk. ve krş. **asıl anlam.sözlük bilimi** Bir dilin veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koyma yöntemlerini ve uygulama yollarını gösteren bilim dalı (Korkmaz, 2003: 199).*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, **Türkçe Sözlük**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2003.

SÜLEYMANOVA, Hayriye M., **Българско-Турски Тематичен Речник, Част 1-2, "Bulgarca-Türkçe Tematik Sözlük, Cilt 1-2"**, Kliment Ohridski Üniversitesi, Klasik ve Yeni Filolojiler Fakültesi, Sofya 1980.

TAYMAS, Abdullah Battal, **Lehçe-i Tatarî**, TDK, (basılmamış daktilo metni), 1937.

TDK, **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara 2005.

Théma Larousse, Tematik Ansiklopedi", Milliyet, 1993-1994.

TUNÇ, Tomris, **Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini**, 3 Cilt, TDK Yayınları, Ankara 1995.

TURAN, Fikret, **Eski Oğuzca Satırarası Tematik Sözlük, Bahşayış Lügati, Dilbilim İncelemesi, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım**", BAY Yayınları, İstanbul 2001.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/4 Summer 2009*